

Яўген Зубовіч
Беларускі палкоўнік
Раман
Кніга I

Уступ

У сярэдзіне XVII стагоддзя Рэч Паспалітую — супольную дзяржаву Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага, разьдзіралі грамадзянскія войны. Пасьля веку Рэфармацыі і пратэстантызму з яго пабожнасьцю і талеранцыяй, якія былі грунтам і падмуркам добрага жыцьця, у наш край прыйшлі заняпад веры і рэлігійная нецярпімасць. Абраньне на трон напрыканцы XVI стагоддзя езуіта па сэрцы Жыгімонта Вазы, і яго далейшая неразумная палітыка прывялі да канфліктаў і закалатаў на пераважна праваслаўнай Украіне і шмат у чым пратэстанцкім Вялікім Княстве. Адыход ад Богага Слова прывёў да ўнутранай вайны. Віравала Ўкраіна, дзе ўздымаў бунты Багдан Хмяльніцкі. Неспакойна было і ў Вялікім Княстве Літоўскім. Здавалася, што гэты кацёл хутка выбухне. Так і адбылося. Пасьля таго як у 1654 годзе на Пераяслаўскай радзе Запароская сеч паддалася пад уладу маскоўскага цара, вялікая вайна Рэчы Паспалітай з Масквой была непазьбежнасьцю. Запарожцы прасілі маскоўскага ўладара Аляксея Міхайлавіча дапамагчы ім змагацца супраць Польшчы. Цар згадзіўся, але пажадаў мець пад сваёй уладай ня толькі Ўкраіну, але і Літву, а як справы пойдучь добра, дык і Польшчу. Напрыканцы вясны 1654 году вялікія групоўкі больш як статысячнага маскоўскага войска зграмадзіліся на межах Вялікага Княства Літоўскага. Да іх далучыліся ўзбунтаваныя ўкраінскія казакі. Насталі вельмі неспакойныя часы крывавага XVII стагоддзя. Часы, калі чалавечае жыцьцё каштавала мала, а сэрцы людзей былі напоўнены нянавісьцю, злосьцю і жорсткасьцю.

У тыя страшныя дні, месяцы і гады адкрылася сутнасьць кожнага чалавека. Хтосьці праявіў сябе як герой і патрыёт, а хтосьці — як баязьлівец і здраднік.

I

Калі дзень ужо хіліўся да вечара, па Быхаўскай вуліцы Магілёва, паволі мінаючы дамы, на прыэстым аргамаку¹ ехаў чалавек, апрануты ў чырвоныя шаравары і белы жупан, які быў падперазаны пасам. Яго саф’янавыя боты моцна, бы абцугі, сьціскалі каня. Якога племя быў гэты чалавек, мог пазнаць кожны, бо яго выдавала авечая, доўгая і чорная шапка-ялом² з абвіслым чырвоным верхам. Трымаючыся адной рукой за лейцы, а другой за дзяржак шаблі, ён вымушаны быў круціцца ў натоўпе, што напаўняў гэту немалую вуліцу. На яго ніхто не зважаў, бо ў Магілёве, сталіцы бунтаў у Літве, мяцежныя па духу казакі-запарожцы, не былі нейкім надзвычайным відовішчам.

Госпад дабраславіў той дзень цеплынёю, і казак атрымліваў асалоду ад вечаровага сонца. Пад капытамі ягонага аргамака, які павольна перасоўваўся па небрукаванай вуліцы, крыху курыўся сухі пыл. Досыць простая вуліца, спрэс аблепленая драўлянымі хатамі месцічаў, сярод якіх рэдка траплялася невялікая мураваная будыніна, ішла амаль да Дняпра. Паступова колькасць людзей пачала змяншацца, і неўзабаве яму на вочы пачалі трапляцца толькі асобныя абываталі. Гоман на вуліцы сьціхаў. У хлявы пачалі заганяць скаціну, у стайні асобна ставілі і коней, што вярталіся з прадмесцяў і берагоў Дняпра, зарослых пахучай зелянінай. Чародкі гусей раз-пораз перабягалі дарогу казаку, за гусямі гарэзьліва беглі невялікія гурткі гарадзкіх дзяцей, якія гналі гэтых птушак да ўласных калітак.

Вечаровы госьць ведаў назву вуліцы, але ня ведаў, дзе дакладна знаходзіцца дом, які быў яму патрэбны, і таму спыніўся, зьвярнуўшыся да нейкай жанчыны, якая няспешна ішла па вуліцы:

— Гэй, пані-прыгажуня, ці не дапаможаш добраму чалавеку? — вясёла спытаў ён, крыху нахіліўшыся з каня і запытальна паглядзеўшы на незнаёмку.

— Можа і дапамагу, пан, пытай што трэба! — таксама бадзёра адказала незнаёмка. Бо гэтай немаладой і відавочна сумнай жанчыне, безумоўна, спадабалася, што яе назвалі прыгажуняй.

— Шукаю дом пана Паклонскага, ротмістра Вялікага Княства Літоўскага. Ці ведаеш, дзе ён знаходзіцца? — спытаў казак, падкруціўшы вусы.

— Хто ж ня ведае пана Паклонскага! — са сьмехам адказала незнаёмка, цікаўна паглядаючы на казака.

— А што так? — зацікаўлена спытаў казак.

¹Аргамак — конь усходняй пароды, невялікі памерам, але моцны фізычна.

²Ялом — казацкая шапка з доўгім палатняным верхам.

— А ты едзь, пан, па вуліцы далей і як пачуеш музыку з якога дому, то ўжо не памылішся, гэта і будзе дом пана Паклонскага.

— Дзякуй, — прыязна адказаў госьць.

— Няма за што, — адказала незнаёмка і доўга яшчэ праводзіла казака вачыма, а пасля, моцна ўздыхнуўшы аб сваім неўладкаваным лёсе, пайшла далей.

Казак пакіраваў каня той дарогай, якую паказала кабета. І вось перад схілам Дняпра ён убачыў невялікі двухпавярховы дом. Гэты дом нельга было не заўважыць! У той час, калі насельнікі вуліцы рыхтаваліся да надыходзячай травеньскай ночы, гэты дом проста калаціўся ад шуму. Стваралася такое ўражаньне, што ў ім ладзілі вясельле, бо сьмех ды гоман разам з гучнай музыкай ня мог сьведчыць ні пра што іншае. Пад'ехаўшы да брамы, казак прыкмеціў, што яна не была замкнутая. Доўга ня думаючы, ён прасьлізнуў у двор.

Двор быў прасторны і меў усё, што яму адпавядала: пуню, вазоўню, сьвіран, стайню, ну і канешне, саму хату. Але хатай гэты жылы дом назваць было цяжка, бо ён быў двухпавярховы, зрублены з кругляку, хоць, відавочна, ужо даўно. Кругляк пасівеў і стаўся амаль шызы, нібы галава старога. Дах дому быў накрыты гонтай і дзе-нідзе залаплены дранкаю. Апынуўшыся ў такім двары, адразу адчуваеш сябе як у фартэцыі, паколькі пабудовы, як гэта было звыкла на Магілёўшчыне, утваралі замкнёнае кола.

Крыху агледзеўшыся, госьць пасьпяшаўся да ганку, папярэдне прывязаўшы свайго аргамака да першай жэрдкі, што патрапілася на шляху. У доме казак спадзяваўся сустрэць нядрэнны прыём, бо яму казалі, што гаспадар дужа гасьцінны.

Адчыніўшы дзьверы, што таксама былі незамкнёныя, казак убачыў чалавека, які сядзеў насупраць дзьвярэй за невялікім сталом. Амаль заплюшчаныя вочы гэтага мужчыны пакрысе ўзьняліся і ўтаропіліся на госьця.

— Ганна! — раптам крыкнуў ён, заглушаючы музыку і сьпевы, а таксама размовы за ягонай сьпіной.

— Дзе ежа і мой мёд? Нясі сюды хутчэй, колькі можна чакаць!? — лямантаваў ён праз свае доўгія і пышныя вусы.

Пачуўшы знаёмы крык, аднекуль высьлізнула немаладая мажная жанчына, апранутая ў простую кашулю, шчыльна перацягнутую на таліі гарэтам, і грубы андарак. У руках яна несла гліняную місу і шырокі гляк.

— Іду, Міхал, які ты нецярплівы, ты ж нядаўна толькі абедаў!

— Абедаў, абедаў, а трыбух ня ведаў, — раздражнёна кінуў пузаты шляхціц, — давай хутчэй ежу, кажу табе!

Паставіўшы ўсё прынесенае на стол, кабета кінула абьякавы погляд на Міхала і крыху зацікаўлены на незнаёмца, што стаяў у парозе. Да гэтага часу казак паспеў ужо скінуць ялом, агаліўшы сваю галаву, падстрыжаную пад макітру³ і аздобленую запароскім чубам.

Пасьля кароткага абмену позіркамі з казаком жанчына, хмыкнуўшы, схавалася ў дзвярах, што вялі ўжо ў нейкае іншае памяшканьне.

— Я цярплю, страўнік ня церпіць! — вымавіў ёй наўздагон, падкруціўшы доўгі вус, Міхал. З асаблівай асалодай, якую даволі цяжка апісаць, ён зрабіў некалькі глыткоў мёду і ўзяўся за поліўку, робячы выгляд, што не заўважае нечаканага госьця.

Увесь гэты час казак цярпліва глядзеў, як гэты немалады вусаты і вельмі мажны шляхціц у парэпаным карычневым жупане, наўмысна яго ігнаруе. Галава Міхала, паголеная пад гаршчок, то ўзьнімалася, то апускалася ў адпаведнасьці з рухам лыжкі, якую ён адпраўляў у рот. За гэты час госьць змог нядрэнна разгледзець пакой, у якім апынуўся. Досыць вялікае, асьветленае сьвечкамі памяшканьне было падобна да залі нейкай карчмы. Справа ад пана, якога звалі Міхалам, стаяў пусты стол, над ім вісела паліца з кубкамі, глякамі, міскамі, пляшкамі і рознай гаспадарчай драбязой. За паліцай на гэтым жа баку было даволі шырокае вакно, усутыч да якога падыходзіў яшчэ адзін стол. За гэтым шырокім сталом сядзела некалькі чалавек. Дакладна было бачна, што гэта былі шляхціцы, якія жвава пра нешта гаманілі, крычалі і рагаталі, жартуючы з маладымі дзяўчатамі, якія сядзелі тут жа. На стале стаялі, напаўняючы смачным пахам памяшканьне, розныя стравы. Нос адразу ўчуў аграматку⁴, боршч, а таксама параную рэпу, пастарнак, цыбулю і вэнджаную вяндрліну. Згаладнелы казак крыху ўздыхнуў. Страўнік даваў знаць пра сябе, бо з учорашняга дня ён нічога ня еў.

Кампаніі, відавочна, было добра, бо нейкі шляхціц за гэтым сталом нават прытанцоўваў нагой пад дуду і завадны танец «Сьвіньні ў рэпу». Музыкі стаялі ў куце справа пад драўлянымі сходамі, якія вялі на другі паверх. Акрамя дудара, апранутага ў кашулю і расшпіленую камізэльку, тут былі бубнач і цымбаліст. А за іхнымі сьпінамі праступалі дзьверы ў яшчэ адзін пакой, дзе і зьнікла Ганна. Напэўна, гэта была кухня, бо пахі адтуль ішлі яшчэ смачнейшыя.

Хмыкнуўшы некалькі разоў, казак зразумеў, што не дачакаецца рэакцыі на сваю прысутнасьць. А паколькі нораву ён быў ня тое каб гарачага, але

³Макітра — від посуду, падобны да гаршка.

⁴Аграматка — поліўка, якая запраўлялася яечнымі жаўткамі, сьмятанай, тварагом і сьпецыямі. Падавалася гарачай разам з грэнкамі.

запальчывага, то не стрымаўшы, як яму падалося, абразы, выхапіў кінжал і кінуўся на беднага Міхала.

— Ты хоць, дзядзька, і старэйшы за мяне, але крыўды не дарую, як і зьнявагі! — крыкнуў госьць, прыстаўляючы клінок да горла Міхала, у якога ад нечаканасьці вочы моцна акругліліся, а да горла падступіў камяк.

У той жа час раптоўна сыціхла музыка, і каля самага вуха казака нешта прасьвістала. На сэрцы госьця адразу пахаладзела. Адступіўшы на крок ад шыі сваёй ахвяры, ён азірнуўся і ўбачыў, што ў ліштве дзвярэй тырчыць кінжал.

— Што пану трэба? — вымавіў чалавек, які выйшаў на сярэдзіну залі. — Тут добрыя людзі бяседуюць, а ты з кінжалам да горла!

Пасьля гэтых словаў астатнія мужчыны выбеглі з-за стала і адразу ж выхапілі шаблі, трымаючы іх нападзатове, а дзяўчаты, якія сядзелі за сталом, моцна запішчалі.

— Зьняць яму галаву, ды і ўвесь клопат! — выгукнуў нейкі бамбіза, зрабіўшы крок наперад.

— Цішэй, Лявон! — перапыніў яго той, хто кідаў кінжал.

Падняўшы руку і павярнуўшыся тварам да казака, ён зноў запытаў:

— Ты хто, пан?

Крыху ацьверазеўшы пасля прыпадку гневу, казак выціснуў скрозь зубы:

— Я, Іван Бутак, судзьдзя палку Васіля Залатарэнкі, прысланы генэральным пісарам войска Запароскага Іванам Выгоўскім да ротмістра Канстанціна Паклонскага.

Першым азваўся, ачунылы ад раптоўнай пагрозы, Міхал. Ён пачаў махаць рукамі і лапатаць, не ўстаючы з месца.

— Ага! — гучна крыкнуў ён. — Ну вось, так бы і казаў, а то адразу ў набат, нібы ў брацкі звон. Што ж я, не разумею? А ён адразу за шаблю хапаецца! Галава ў мяне адна і іншая на мае плячы ня сядзе. Я ж Міхал Рудніцкі. Я Кастусю амаль што бацька. Яшчэ сам Юры, ягоны айцец, мне гэтага бэйбуса даручыў. Шкада, ужо даўно няма нябожчыка з намі, — амаль задуменна скончыў Рудніцкі, перажагнаўшыся і ўзьвёўшы вочы ў неба.

З гэтымі словамі пан Міхал пачаў падыходзіць да чалавека, які толькі што кідаў кінжал у Бутака:

— Во які стаў, а ўсё дзякуючы каму, а ўсё дзякуючы мне...

— Ды ціха ты, дзядзька Міхал, не мяньці. Я — Паклонскі. З чым прыехаў, казак? Шлях з Украіны няблізкі, — гучна вымавіў чалавек з цэнтру залі.

За гэты час Іван Бутак ужо паспеў разглядзець таго, хто толькі што пагражаў ягонаму жыццю. Перад ім быў малады чалавек, і нават дзіўна

было, як такі маладзён, год не старэй за дваццаць пяць, мог быць ротмістрам, які зацікавіў самога генэральнага пісара. Росту гэты маладзён быў хіба вышэйшага за сярэдні. З вусамі. Русыя валасы былі падстрыжаныя па тагачаснай ліцьвінскай модзе коратка, — «сялядом». Твар сьведчыў пра добрае здароўе. І хоць выглядаў ён больш юнаком, чым сталым, але быў досыць сур'ёзны. Яго моцнае цела было апранута ў белую кашулю, сінія нагавіцы, падперазаныя мяккім тканым ядвабным поясам. Ногі былі абутыя ў скураныя боты. Усё казала пра тое, што гэта ня просты захудалы шляхетка, але сапраўды чалавек, у якога, прынамсі, ёсць у што апрануцца. Тыя пань, якія былі побач з ротмістрам і пасьпелі ўжо ўхапіцца за шаблі, зараз усе глядзелі на Бутака і чакалі.

Паклонскі ўзіраўся ў казака, чакаючы адказу на сваё пытаньне, і ўжо пачаў нэрвавацца, бо быў сам па сабе запальчывым і гарачым чалавекам, і не любіў марудлівасьці хоць бы ў чым.

— Ну што ты, пан, маўчыш, як камень? — нецярпліва выпаліў Паклонскі. — Што спатрэбілася пану пісару ад сьціплага магілёўскага шляхціца?

— Я, пан, быў бы рады адразу паведаміць, але тут справа прыватная, — цьвёрда адказаў Бутак.

Агледзеўшы ўсіх навокал, Паклонскі, узяў сваю карабэлю⁵ са стала, зноў павярнуўся да Бутака і, паказаўшы рукой у бок драўляных сходаў, лёгка вымавіў:

— Ну што ж, пан Бутак, давай, пайшлі.

Паклонскі і Бутак падняліся па простых драўляных прыступках, якія вялі на тэрасу з парэнчамі і ў калідор, на які выходзіла некалькі пакояў. У гэты ж час унізе зноў зазвінела музыка, чуваць было, што ўдарылі добры кракавяк на дудзе.

Калі дзьверы аднаго з пакояў наверху зачыніліся, Бутак прабег вачыма па памяшканьні, у якім апынуўся. Зьлева стаяў невялікі куфар для вопраткі і драўляны ложкак. Далей, каля сьцяны насупраць уваходу, ішла доўгая лава ад самага вакна і далей уздоўж гэтай і іншай сьцяны. На сьцяне віселі паліцы, на якіх, дарэчы, мала што стаяла, акрамя драўлянага і глінянага посуду. Безумоўнай аздобай пакою была зброя, якая вісела над ложкам і яскрава сьведчыла, што яе ўладальнік прыналежыў да кавалерыі войска Вялікага Княства Літоўскага. Добра начышчаная кальчуга і шчыт-рондыш⁶, а таксама

⁵ Карабэля — від шаблі ўсходняга паходжаньня. Мела крывую форму. Вельмі распаўсюджаная ў ВКЛ у XVII ст.

⁶ Рондыш — шчыт круглай формы, які ўжываўся ў якасьці ахоўнага ўзбраеньня сярэдняй кавалерыяй ВКЛ.

шалом-місюрка⁷ і пальчаткі-карвашы⁸ — поўны дасьпех. На гэтых баявым жалезе ярка гралі водбліскі апошніх промняў сонца, і таму казаку на імгненьне падалося, што ўсе яны гараць нібыта само сонца. Бутак быў у захапленні ад убачанай зброі. Запароскаму войску якраз яе не хапала. Паклонскі заўважыў яго цікаўнасьць:

— Мая зброя! — з гонарам вымавіў Кастусь. — Ад бацькі дасталася. Ну, ня ўся канешне, штосьці я сам падкупіў.

— Цудоўная ў вас зброя, пан ротмістар! — адказаў Бутак, не адводзячы ад яе вачэй.

— Яна мне не аднойчы жыцьцё ратавала ў сечы, — пагляджваючы мэтал, гаварыў Паклонскі.

— Пан, напэўна, шмат подзьвігаў здзейсніў? — гледзячы на Паклонскага, сказаў Бутак.

Паклонскі зірнуў на Бутака з лёгкім дакорам.

— Пра тое ня мне судзіць! — суха адказаў ён.

Паколькі сонца ўжо пачало хіліцца і пакой быў асьветлены недастаткова, то Паклонскі запаліў некалькі сьвечак і, падыйшоўшы да вакна, паклаў на ўслон сваю карабэлю, а пасля спакойна загадаў:

— Кажы, з чым прыехаў.

Бутак зрабіў некалькі крокаў у сярэдзіну пакою і працягнуў Паклонскаму выняты з-за поясу скрутак.

— Гэта ліст ад пана пісара Выгоўскага, мне загадана аддаць пану ротмістру асабіста ў рукі.

Паклонскі спачатку паглядзеў на ліст, пасля на Бутака і, выхапіўшы пасланьне рэзкім рухам з рук казака, ускрыў пячатку і пачаў чытаць:

«Тваёй міласьці, пану ротмістру Канстанціну Паклонскаму, генэральны пісар войска Запароскага гетмана Багдана Хмяльніцкага Іван Выгоўскі.

Вітаю пана ротмістра Канстанціна Паклонскага і спадзяюся, што не забыў ты яшчэ той ласкі, якую я зрабіў табе пад Кіевам, хоць мог гэтага і не рабіць... »

Прачытаўшы гэтыя словы, Паклонскі крыху спахмурнеў, бо адразу ўзгадаў падзею, пра якую пісаў Выгоўскі. Ці ж мог ён пра яе забыцца! У 1651 годзе ён быў зусім маладым дваццацідвухгадовым ротмістрам набранай ім жа невялікай харугвы, нанятай для ўціхамірваньня бунту запарожцаў. Як і іншыя, Паклонскі быў сьведкам перамогаў ліцьвінскага войска Януша Радзівіла над казакамі Хмяльніцкага ў бітвах пад Лоевам і Кіевам. Аднак адзначыць пераможную кампанію, якая скончылася ў Кіеве, маладому ротмістру так і не ўдалося.

⁷ Місюрка — невялікі сталёвы шалом, да якога мацавалася кальчужная барміца.

⁸ Карвашы — сталёвыя пальчаткі для абароны рук.

У той жнівеньскі дзень, крыху адарваўшыся ад сваіх, бо быў вельмі захоплены сечай з некалькімі казакамі, Паклонскі зьнянацку трапіў у пастку. Яго добрага рудога бахмата⁹ падстрэлілі, і малады ротмістар покатам паляцеў на траву, перакуліўшыся пры гэтым праз галаву. Але нягледзячы на нешчаслівы выпадак, ён адразу ж узняўся з зямлі і ўскочыў на ногі. З дзясятак ворагаў атачылі яго з усіх бакоў:

— Ну што, пан, не ўцячэш! — гледзячы на Паклонскага ашалелымі вачыма, крыкнуў адзін з казакоў.

— Шляхта не ўцякае, — холадна адказаў Паклонскі.

Раздаўся лязгат шабляў. Кастусь, разумеючы, што б'ецца за гонар і жыццё, змагаўся адчайна. І, пэўна, не адзін казак ужо шкадаваў, што ўступіў у тую сечу. Праз пару хвілінаў бою ля ног Паклонскага, які валодаў шабляй ня горш за самых лепшых ваякаў, ужо ляжалі тры чалавекі, і толькі здрадніцкі ўдар збоку нарэшце зваліў ротмістра з ног. Над яго шыяй ужо была занесена шабля, калі казакоў нехта спыніў.

Перад Кастусём паўстаў дорага і добра апрануты чалавек. Залацісты жупан і шыкоўны кунтуш яркага чырвонага колеру з алтабасу¹⁰, такі ж шыкоўны ядвабны пояс, а таксама футраную шапку-шлык¹¹ з чырвонай туляй¹², якую, як было заведзена на Літве ў той час, не здымалі ня тое што летам, але нават седзячы за сталом. Пад дарагім сядлом быў моцны, але мала прыдатны ў баі галяндзкі сівы фрыз¹³, на якім сядзеў незнаёмец. З усяго было відаць, што гэта нехта з казацкай старшыны, вышэйшы чын. Незнаёмец агледзеў Паклонскага, а затым кінуў позірк на казакоў, якія схілілі перад ім галовы.

— Прымі палоннага, бацька! — вымавіў адзін з казакоў.

Незнаёмец жэстам паказаў казакам адысьці, а сам злез з каня і падыйшоў да зваленага ротмістра.

— Не заўсёды пабачыш такі спрыт і майстэрства, — сказаў крыху паблажліва незнаёмец, падаўшы руку Паклонскаму, каб узняцца. — Мне б такія не зашкодзілі ў войску. Я бачыў, як ты абараняўся. Вельмі добра для тваіх, як я бачу, невялікіх яшчэ гадоў. Ну, уставай жа, уставай.

Кастусь моўчкі ўзяўся за руку і падхапіўся. Недаверліва паглядзеўшы на гэтага чалавека, з ледзь схаванай злосьцю і прыкрасьцю ён нягучна сказаў:

⁹Бахмат — нізкарослы конь.

¹⁰Алтабас — шчыльная ядвабная тканіна з вышыўкай і срэбнай аблямоўкай.

¹¹Шлык — шапка з канічным верхам.

¹²Туля — частка шапкі, якая мела круглую форму каўпака, звычайна абцягнутая тканінай.

¹³Фрыз — галяндзкая парода коней, якія вылучаліся лахматымі нагамі «фрызамі».

— Што ты, пан, глядзіш на мяне, як на дзеўку, ня трэба мне тваёй літасьці, канчай лепш зараз, бо ў палон не пайду. Мне ганьба трапіць у няволю, калі ў бітве мы амаль перамаглі. Не сьцярплю.

— А хто кажа пра палон? — усміхаючыся праз вусы, дзе ўжо была бачна сівізна, адказаў незнаёмец. — Мяне завуць Іван Выгоўскі, генэральны пісар Запароскага войска. Паедзеш са мною, і мы паразмаўляем у больш спакойных умовах.

Казакі сьпяшаліся, бо ліцьвіны імкліва наступалі і трэба было ратавацца. Таму Выгоўскі загадаў хутка згортвацца і ехаць у Чыгірын — рэзыдэнцыю ўкраінскіх гетманаў, якія знаходзілася непадалёку ад Кіева. Кастусь добра памятаў, як да яго падвялі каня і зьвязалі рукі.

— Гэй, пан, мы так не дамаўляліся, — крыкнуў Паклонскі, — калі я не палонны, то рукі нашто вязаць, я не зьбягу, слова шляхціца!

— Слова шляхціца, — паўтарыў Выгоўскі і ўсміхнуўся ў свае вялізныя вусы. — Ну калі так, дык разьвязаць яго, паны-браты, — загадаў генэральны пісар. Казакі адразу ж выканалі загад і, абступіўшы яго з двух бакоў на конях, паехалі далей.

Паклонскі быў вельмі здзіўлены, бо звычайна пераможаныя ад злосьці ў такіх момантах ня бралі ў палон. Але ён думаў, што, магчыма, Выгоўскі нейкім чынам зацікаўлены ў ім, у простым шляхціцы, нікому невядомым ротмістры. Кастусь баяўся палону як ганьбы, але разам з тым невядомасьць вабіла яго. А наперадзе была толькі невядомасьць...

У Чыгірыне яго пратрымалі некалькі тыдняў. Паклонскі мусіў распавесці генэральнаму пісару, хто ён і адкуль. Было відаць, што Выгоўскі, які, дарэчы, меў жонку-ліцьвінку са слаўнага на Магілёўшчыне роду Стацкевічаў, быў зацікаўлены ротмістрам, які камандаваў харугвай у такім юным узросьце. Было яшчэ адно. Выгоўскі, сам некалі ротмістар кварцянога войска¹⁴ Рэчы Паспалітай, за тры гады да гэтага трапіў у палон. У бітве пры Жоўтых Водах, тут, ва Ўкраіне. Тая бітва адбылася ў 1648 годзе паміж войскам Рэчы Паспалітай пад кіраўніцтвам гетмана Патоцкага і Запароскім войскам Хмяльніцкага. У кульмінацыйны момант Выгоўскі быў захоплены ў няволю, хоць і мужна змагаўся. У крымскага хана Іслама Гірэя яго выкупіў сам Багдан Хмяльніцкі. Пасьля гэтага ўдзячны Выгоўскі стаў казаком, служыў запароскаму гетману і паступова даслужыўся да генэральнага пісара.

Выпадак з Паклонскім нагадаў яму ўласны лёс. Да таго ж яго вязень, ці больш правільна, «госьць», быў праваслаўным, што мела для Выгоўскага

¹⁴ Кварцяное войска — рэгулярнае польскае воска, якое ўтрымлівалася за кошт чацьвёртай часткі (кварти) даходаў ад каралеўскіх маёнткаў.

істотнае значэнне. Забіваць ці трымаць у палоне Паклонскага ён не хацеў, а праз заступніцтва сваёй жонкі нават згадзіўся адпусціць.

Да таго ж Выгоўскі разумеў стратэгічнае значэнне Магілёва, і мець там чалавека, абавязанага яму жыццём, было нядрэннай справай. Да таго ж ён бачыў, што Паклонскі, які знаходзіўся пэўны час у Чыгірыне, пасля бітвы ўжо паспеў крыху пераглядзець свае погляды і на казацтва, і на гэтую вайну.

Ужо на пачатку «госьць» Выгоўскага вагаўся наконт таго, ці справядлівая гэта была вайна, і хто ў ёй вінаваты. У часе доўгіх размоваў з генэральным пісарам Паклонскі пачаў змяняцца. Кастусь і раней адчуваў, што каталікі ўціскаюць праваслаўных. У яго памяці ўсплыў выпадак з дзяцінства, калі яму споўнілася дзесяць гадоў. Было гэта ў 1639 годзе, падчас чарговай спрэчкі вуніятаў і праваслаўных у Магілёве. Ён стаяў ля Ўспенскай царквы, дзе было вельмі шмат людзей, частка якіх была са зброяй. Людзі баранілі царкву ад узброеных нападнікаў. Сярод абаронцаў быў і ягоны бацька. Узброены палашом, у кальчуге, ён стаяў ля ўваходных дзвярэй і сварыўся з нейкім жаўнерам. Ля яго стаяў паважаны тады ў Магілёве сьвятар, япіскап праваслаўнай царквы Сьльвэстар Косаў, які даводзіў, што вуніяты ня маюць права забіраць праваслаўныя храмы Магілёва і што паводле рэскрыпту вялікага князя Ўладзіслава Вазы, яны належаць Магілёўскай праваслаўнай япархіі. Але яго мала слухалі. Вуніяты, вернікі і сьвятары, а таксама жаўнеры, амаль акружылі ганак царквы, заціснуўшы там, перад дзвярыма, абаронцаў. Вакол пачалі збірацца людзі, і хутка дайшло да сутычкі, і ягонаму бацьку прыйшлося пусціць у справу палаш. Зброяй Юры Паклонскі валодаў нядрэнна, але перавага была не на баку абаронцаў храма. Пану Юрыю нанеслі подлы ўдар у сьпіну. Зьмяўшы астатніх абаронцаў і адцягнуўшы ўбок япіскапа, вуніяты хутка захапілі храм. Ягоны бацька застаўся ляжаць на прыступках, сьцякаючы крывёй. Малы, ён стаяў каля роднага чалавека, які паміраў, і ня мог нават падняць яго. Потым, калі нейкія людзі неслі яго да іхняга дому на Задубравенскім пасадзе, Кастусь пачуў апошнія словы свайго бацькі. Той сьціснуў яго малую ручку і сказаў: «Заўсёды змагайся за праўду!» Тыя словы ўрэзаліся ў сэрца малога Кастуся.

Прайшлі гады, малады Паклонскі стаў вайскоўцам. Калі выпала ісьці на вайну з запарожцамі ў 1651 годзе, ён пайшоў. Але ніколі ў ягоным сэрцы не сьціхала крыўда. У той вайне казацкі гетман Хмяльніцкі называў сябе абаронцам праваслаўя, і гэта само па сабе хіліла сэрца Паклонскага да яго.

З іншага боку, у галаву Кастуся спакваля прыходзілі думкі, што ніхто не зрабіў ніякай спробы вызваліць яго з палону, пра яго проста забыліся і гетман Радзівіл, і ўсе астатнія. Шмат тут сыходзілася, акрамя крыўды: і яго

маладосьць, і гарачнасьць, і недасьведчанасьць, таму пагроза падпасьці пад староньні ўплыў павялічвалася штодня. Погляды ротмістра паступова зьмяняліся.

Іван Выгоўскі быў вельмі разумны чалавек. Гэта адзначаў нават сам Хмяльніцкі. Ён умеў бачыць магчымасьці там, дзе іх ня бачылі іншыя. Ён меў вялікія амбіцыі, і, напэўна, заслугоўваў гетманскай булавы, але яму не хапала харызмы, якую так цаніла запароская галота, і рызыкаўнасьці, якой вылучаўся Хмяльніцкі. Але, нягледзячы на гэта, ніхто не сумняваўся, што Выгоўскі мог бы ўзыйсьці на запароскі сталец у выпадку сьмерці Багдана. Здароўе Хмяльніцкага пачало здаваць, а Выгоўскі глядзеўся яшчэ малайцом. Да таго ж ён цудоўна ўмеў плесьці інтрыгі, тонка і абачліва прыбіраючы са свайго шляху канкурэнтаў. Гэтую вайну генэральны пісар таксама расцэньваў як магчымасьць для асабістага ўзвышэньня. Ён, як адукаваны шляхціц, у душы хоць і падзяляў думку аб абароне праваслаўя на ўкраінскіх землях, але гэта было не адзіным яго матывам. Укараняючы ў Вялікім Княстве Літоўскім сетку сваіх давераных асобаў ці проста ляяльных людзей, адным з якіх мог бы стаць і Паклонскі, генэральны пісар забясьпечваў падтрымку ў першую чаргу сабе. Зараз ён нібыта ў ценю Хмяльніцкага, але мог прыйсьці час, калі з гэтага ценю трэба было б выйсьці. Выгоўскі ўмеў чакаць.

Разумны і праніклівы, ён выдатна бачыў сумневы ротмістра, магчымасьць пераменаў у думках гэтага маладзёна, і змог яго пераканаць, што ўкраінскія казакі сапраўды вядуць справядлівую вайну супраць уціску яго адзінаверцаў. Няхай Паклонскі і ня стаў цалкам на бок Выгоўскага, але многаму са сказанага генэральным пісарам ён паверыў.

Зразумеўшы, што палонны ўжо думае ў правільным для яго кірунку, Выгоўскі адпусьціў Кастуся. Ён ведаў, што ў патрэбны момант гэты магільёўскі шляхціц можа перайсьці на яго бок. Бо праўда была для Паклонскага вельмі важнай. А з усяго было відаць, што пакрысе Кастусь пачаў лічыць, што праўда, як і права адстойваць яе са зброяй у руках, была на баку запароскага казацтва.

Пасьля таго здарэньня Паклонскі ў войска не вярнуўся, бо ўжо ня ведаў, ці варта змагацца ў шэрагах ліцьвінскай арміі. Сустрэча з Выгоўскім зрабіла на яго моцнае ўражаньне.

І вось Кастусь зноў апынуўся ў Магілёве. За гэты час тут многае зьмянілася. У горадзе пачала ўзьнікаць нейкая праваслаўная партыя, пагаворвалі, што нават маскоўскі цар шчодро сыпле ёй золата, і, канешне, ня проста так. У яе яўна ці патаемна ўваходзілі нават паважаныя людзі гораду, і ня толькі заможныя купцы праваслаўнага веравызнаньня, але і ўраднікі.

Паклонскі не належаў да гэтай партыі, але ведаў асобных яе прадстаўнікоў і, відавочна, сымпатызаваў яе мэтам. А яны былі зразумелыя. Усталяваць дамінаваньне праваслаўя ў Літве, магчыма, нават разарваць Рэч Паспалітую на часткі. Урэшце далучыць Магілёў да Маскоўскай дзяржавы, бо ў ёй многія бачылі абаронцу сваёй веры і традыцыяў.

Так з часу палону мінулі тры гады... Навошта ён спатрэбіўся генэральнаму пісару зараз?

Паклонскі працягнуў чытаць:

«...Ты ведаеш, пан ротмістар, што пачынаецца вайна. Маскоўскі цар ужо ідзе ў бок Смаленску, на Літву. Яго вялікае войска выправілася з Масквы. Ведаеш ты, пэўна, што Запароскае войска і гетман наш, Багдан Хмяльніцкі, зараз пад высокаю царскаю рукою. Мне табе няма чаго распавядаць пра розныя ўціскі, якія ляхі праваслаўным чыняць як у нас ва Ўкраіне, так і ў вас у Літве. Узгадай толькі, як каталікі вашы праваслаўныя цэрквы ня так даўно зачынялі. Гетман наш і маскоўскі цар хочуць гэтану перашкодзіць, і табе б, праваслаўнаму шляхціцу, быць з намі заадно. Як прыйдзе праваслаўны маскоўскі цар, то ведай, што ня дасьць у крыўду сваіх аднаверцаў. Ведаю, што і бацька твой ня раз ад лацінскай рукі цягнеў, як быў у войску, і жыцьцё за веру склаў. І пра тое мне вядома. Ведаю я, што ў Магілёве нямала добрых людзей з надзеяй у бок цара маскоўскага глядзяць.

Я памятаю, як пры размове з табой чуў, што ты хочаш пастаяць за веру праваслаўную, за зямлю родную, бо і табе ляхі нямілыя. Прыяжджай разам з пасланцом маім, судзьдзёй палка Васіля Залатарэнкі Іванам Бутаком, да мяне ў Чыгірын. Тут мы з табой пагаворым пра гэта. Не марудзь, спадзяюся ўбачыць цябе, пане, у хуткім часе.

Твой прыяцель, генэральны пісар Войска Запароскага Іван Выгоўскі».

Прачытаўшы гэта пасланьне, Паклонскі моўчкі паглядзеў на казака, які маўкліва стаяў на сваім месцы, і паклаў ліст на стол. Павярнуўшыся да Бутака, ён зноў зірнуў на яго:

— Значыць, вайна... — сказаў Кастусь.

— Так, пан ротмістар, — адказаў Бутак. — Прыватна пан пісар казаў мне, што вы чалавек надзейны, праваслаўнай веры, на якога можна спадзявацца, да таго ж пан пісар узгадваў, што вы пану генэральнаму пісару нечым абавязаны, а чым, вы і сам ведаеце.

Паклонскі скасіўся на Бутака сумнавата і прамовіў:

— Ведаю, ведаю...

— Пан пісар спадзяецца, што вы прыедзеце ў Чыгірын, — працягнуў казак.

— А што менавіта ад мяне хоча пан пісар? — запытаў у казака Паклонскі з надзеяй, што той ведае, але Бутак адразу яго расчараваў:

— Гэта мне невядома, пан ротмістар.

Паклонскі крыху пачухаў галаву і цвёрда сказаў:

— Заўтра я вырашу, а зараз ты, пан, ідзі адпачываць. Пан Рудніцкі, якога ты ледзь не забіў, пакажа табе месца начлегу.

Убачыўшы запытальны позірк Бутака, Кастусь адразу ўсё зразумеў і, спахапіўшыся, таропка сказаў:

— Прабач, твая міласць, ты пэўна галодны, за справай я зусім забыўся пра гэта.

— Ёсьць трохі, — глынаючы сьліну, прызнаўся Бутак.

— Ну, то пайшлі, пакормім цябе, чым Бог паслаў.

Неўзабаве абодва спусьціліся ўніз, і Бутак прыпаў да прыемнай справы спаталеньня голаду.

У гэты час Паклонскі паклікаў да сябе ў пакой Рудніцкага і астатніх трох шляхціцаў. Усе селі за стол, на якім стаяла некалькі куфляў і ляжала нейкая рыбіна.

Два браты Хамутоўскія — Ялфім і Лявон, якія былі вельмі падобныя адзін да аднаго, так, што толькі вельмі знаёмыя людзі маглі адрозьніць першага ад другога. Браты былі фізычна моцныя, шырокія ў плячах, вочы ў іх былі «з агеньчыкам», выдаючы хутчэй прыродную кемлівасьць, чым глыбокі розум. Паклонскі ведаў іх даўно. Браты былі крыху маладзейшыя за яго і таксама, як і Паклонскі, зьяўляліся аматарамі пагуляць. Да таго ж яны былі ў ягонай харугве падчас апошняй вайскавай кампаніі ва Ўкраіне ў 1651 годзе. Асабліва прываблівала Паклонскага іх уменьне выдатна ўпраўляцца з дзвюма шаблямі адначасова. Гэты прыём быў проста неверагодным па відовішчнасьці і даволі рэдкім па добрым выкананьні.

Каля братоў Хамутоўскіх прымасьціўся значна больш дробны целам Ілля Бушак. Вядомы аматар паразмаўляць, які любіў заўсёды насіць казацкі ялом і цягацца па плячах і плошчах, асабліва там, дзе зьбіралася шмат народу. Часта Бушак пачынаў якія-кольвек размовы з абсалютна незнаёмымі людзьмі, даводзіў ім нешта, ці проста прамаўляў, устаўшы на ўзвышанае месца. Часам такія выступы прыносілі прамоўцу гузакі і пабоі, але гэта ніяк Бушака не стрымлівала, бо такая гэта была ўжо натура. Такім чынам Бушак некалькі гадоў таму і пазнаёміўся з панам ротмістрам Паклонскім. Відаць, яны знайшлі нешта агульнае. Была ў Бушака і відавочная заганна —сквапнасьць. Ён, чалавек, які вырас у вялікай галечы, быў вельмі падкі на добрыя і дарагія рэчы, а яшчэ больш на грошы.

Падчас вайны Кастусь браў гэтых хлопцаў у сваю харугву, а ў часе міру яны звычайна проста бавілі разам час. І хоць яны пачуваліся сябрамі, але кожны з іх уважаў Паклонскага за першага сярод роўных. Ведаючы гарачы

нораў свайго вайсковага начальніка, яны нават крыху баяліся яго, хоць боязь гэта грунтавалася таксама і на павазе.

Узяўшы са стала ліст, які ня так даўно прывёз яму Бутак, Паклонскі агледзеў усіх і сказаў, трасучы лістом перад тварамі прысутных:

— Вось, панове-сябры, вось што я атрымаў ад самога пана генэральнага пісара Запароскага войска Івана Выгоўскага!

— Ідзі ты! — выпаліў Рудніцкі.

— Чакай, дзядзька Міхал. Я вам зараз пачытаю, а вы паслухайце і пасля скажыце, што пра гэта думаеце, — Паклонскі разгарнуў ліст і прачытаў яго прысутным, якія слухалі тым больш уважліва, чым далей ён чытаў.

Кастусь спыніўся — і ўсталявалася цішыня. Першы яе перарваў Рудніцкі:

— Угу, значыць пачынаецца вайна. Вось жа не сядзіцца людзям на месцах, ні жонкі ім ня трэба, ні гаспадаркі, і ахвота цягнуцца так далёка! А ў Магілёве тут і почуту няма. Усе час бавяць, пра вайну і ня думаюць. Якое нядбальства...

— Шмат ты пра вайну, дзядзька Міхал, да сённяшняга дня думаў? — вымавіў Паклонскі.

— Чаго вочы ня бачаць, аб тым і ня плачуць. Ды гары яна гэтая вайна, што яна, панна, каб я пра яе думаў?!

— Незразумела, што мае на ўвазе пан пісар? — улез у гутарку Бушак.

— Што тут варажыць, панове? — запырэчыў Паклонскі. — Я сабраў вас для таго, каб вырашыць ехаць або не і ці паедзеце вы са мною, калі я вырашу? Я ж чытаў вам ліст, няўжо з вас ніхто ня хоча пастаяць за праваслаўную веру? Акрамя гэтага, паслухайце, паны-браты, ці шмат Рэч Паспалітая дала нам? Хто з вас, праліваючы кроў за яе, мае добрыя грошы і нечага дасягнуў? Справа сур'ёзная, і я нікога няволіць ня буду, але сам я перад панам Выгоўскім абавязак маю. Ня ведаю, што ў яго будзе за прапанова, але я хачу за праўду пастаяць, і калі вы са мною, дык я буду вам вельмі рады. Але калі не — дык не. Тут і разыдземся. Бо я, прачытаўшы гэты ліст, ужо вырашыў ехаць. Што дала нам служба каралю і вялікаму князю? Толькі зьнявагу дамоў Божых мы бачылі, кпіны ды зьдзекі. Вялікі гетман Януш Радзівіл, і той, нягледзячы на маю верную службу, так і ня даў мне пасады ў войску. А я ж з ім да Кіева дайшоў! Можа, для мяне тут шанец, а можа, і для вас таксама. І вось што я вам скажу, панове, ня пойдзеце са мною — я сам пайду, адзін, бяз вас.

Пасля гэтага ўсе пільна і задуменна паглядзелі на Паклонскага. Першым адказаў Ялфім Хамутоўскі:

— Мы з табой, Кастусь, што нам тут сядзець, куды ты, туды і мы; Чыгірын ці яшчэ нейкае места, мы — сябры, і калі мы патрэбныя табе, то мы з табою. Лявон кіўнуў галавою, таксама згаджаючыся са словамі брата.

— А ты, Ілля?— павярнуўся да Бушака Паклонскі.

— Я вельмі хачу, Кастусь, нават не магу апісаць табе ўсяго майго жадання, вось дзе мне прамовіць будзе мажлівасьць, вось дзе пагуляць! Кім быў, а кім зможа стаць Ілля Бушак? Ды, пэўна, і пажывіцца будзе чым ...

— Не кажы гоп, Ілля, — папракнуў яго Паклонскі, — не па грошы я іду туды, не пажыва мяне цікавіць.

— Так, канешне! — хітра ўсьміхнуўся Бушак.

Паклонскі паглядзеў на Рудніцкага. Той у гэты час адвёў вочы і зрабіў выгляд, што разглядае зброю на сьцяне над ложкам. У сілу сваёй асьцярожнай натуры і ўзросту, Рудніцкі нядужа любіў пераезды і прыгоды, і таму намагаўся пазьбягаць гэтага.

Міхал быў чалавекам досыць простым. Але разам з тым ён ужо пражыў вялікую частку жыцьця. Народжаны ў шляхецкай сям’і, у малым узросьце ён быў аддадзены на дзядзькаваньне. Там малы Міхалік пасьпеў засвоіць вялікую колькасць народных мудрасьцяў, прымавак і прыказак. Гэта ў пэўным сэнсе дапамагала яму па жыцьці. Дапамагала правільна ўспрымаць і рэагаваць на розныя рэчы, у тым ліку ў небясьпечных і самых неверагодных сытуацыях. Камусьці магло б падацца, што гэты мажны цюхцяй быў прасьцей за скатаны дрыбінскімі шапаваламі валёнак, але гэта было ня так. Рудніцкі быў вельмі кемлівы, разважлівы і нават мудры чалавек. Ён меў шэраг недахопаў, але разам з імі таксама і шмат моцных бакоў. Ягоная трусаватасьць была хутчэй прыроджанай абачлівасьцю, якая, пэўна, павінна была ўраўнаважваць неўтаймоўную натуру пляменьніка. Маючы звычку дамагацца сваёй мэты незаўважна для іншых, пан Рудніцкі часта хаваў свае сапраўдныя думкі і намеры за паказным бахвальствам. Усе магчымыя авантуры свайго пляменьніка ён успрымаў спакойна, памятаючы, што бацька Паклонскага быў гэткім жа зухвальым шляхціцам, які бяз страху глядзеў сьмерці ў вочы.

Надыходзячая вайна здавалася яму страшэнным ліхам, хоць ён гэтага намагаўся не паказваць. Ён толькі хацеў выцягнуць за вушы свайго ўлюбёнага пляменьніка, калі той кінецца ў чарговы вір небясьпечных падзеяў і аказіяў. Рудніцкі верыў, што ў гэтым якраз і была ягоная місія і ягоны крыж, тое, дзеля чаго Госпад яшчэ трымаў яго на гэтым сьвеце.

— Гэй, дзядзька Міхал, што маўчыш? — настойваў Паклонскі, пасьміхаючыся, бо ведаў асьцярожнасьць свайго дзядзькі.

Рудніцкі надзьмуў вусны, узяў у руку кубак і зноў павярнуўся да пляменьніка:

— Хвала ваяводзе, што войска ў згодзе! Што з табой будзеш рабіць, не застануся ж я адзін у хаце, ды і ў Чыгірыне я ніколі ня быў, — з гэтымі словамі ён прыклаўся да куфля і асушыў яго цалкам. — О-о! — прыцмокнуў Рудніцкі і зарагатаў. Ягоны рогат падхапілі і астатнія, прыклаўшыся да сваіх куфляў.

— Вось і добра, — выціраючы вусны, сказаў з непрыхаваным задавальненнем, пляснуўшы дзядзьку па плячы, Паклонскі. — Яшчэ папрашу цябе, правядзі гэтага сённяшняга пасланца на начлег. Не крыўдуй на яго, я ўпэўнены, ён не хацеў цябе абразіць.

Рудніцкі ў адказ неахвотна крэкнуў:

— Добра, — і пайшоў уніз.

Кастусь жа, павярнуўшыся да Хамутоўскіх і Бушака, дадаў:

— І вам бы, панове, збірацца ісьці, а я яшчэ падумаю пра гэтую справу.

Калі ўсе выйшлі, Паклонскі зачыніў дзьверы і падыйшоў да вакна. Хоць сваім сябрам, а заадно і падначаленым, ён заявіў, што прыняў цвёрдае рашэнне ехаць, але думкі ў галаве блукалі неспакойныя. Што чакае яго, пра што будзе гаварыць пан генэральны пісар, што прапануе? Можа, грошы і нейкую пасаду, але за якія паслугі? Ён далёка не заможны ротмістар, і грошы былі б дарэчы. Што было ў ягоным жыцці? Ну, была вайна, але нягледзячы на мужнасьць, яго так і не заўважылі. Таму зараз, нібыта апраўдваючы свае крыўды на дзяржаву, каталікоў, вуніятаў, гетмана, ён бавіў свой час у гулянках. Але ў ім жыла прага справы і прага славы. Можа быць, гэта і ёсьць ягоны шанец, які выпадае раз на жыццё... Аднак разам з тым была дадзена прысяга, ён — ротмістар войска Вялікага Княства Літоўскага, і пераход на бок Масквы аж занадта патыхаў здрадай. Адначасова перайсьці яму карцела, каб скарыстаць гэты нечаканы шанец, каб адпомсціць за крыўду, каб атрымаць нешта яшчэ. У любым выпадку, пустое сядзеньне ў Магілёве яму так абрыдла, што здавалася, ён пагодзіцца на што заўгодна, толькі б нешта рабіць. І таму ягоны розум ліхаманкава пачаў шукаць апраўданьня для ўчынку, які ён вырашыў здзейсніць.

Але ня толькі прысяга і краіна турбавалі Паклонскага. Як чалавек не пазбаўлены пыхі, ён ня мог забыцца пра абразу, нанесеную яму некалькі тыдняў назад. Перад ягонымі вачыма зноў паўстаў Стасін бацька, у якога ён прасіў руку дачкі.

— Ты маеш нахабства прыходзіць сюды і прасіць у мяне руку маёй дачкі, — спакойна, але цвёрда сказаў яму тады пан Ян Зяновіч. — Я не дабраслаўлю Станіславу на шлюб з такім бязбожнікам як ты.

Зяновічы былі эвангелікамі і вельмі строга ставіліся да веры. Кастусь быў агаломшаны. Яму, герою казацкай вайны, чалавеку, які заўсёды стаяў за праўду, ня проста адмовілі, а назвалі пры гэтым бязбожнікам. Яго, чый бацька загінуў, абараняючы храм, абвінавацілі ў граху супраць Хрыста. «А можа, справа зусім ня ў веры, а ў маёй беднасьці?» — думаў Паклонскі сам сабе. Герб — сьляпы воран, шабля ды невялікі двор, нязначны кавалак зямлі, што ён здаваў у арэнду, — вось і ўсё, што ён меў.

У той дзень Кастусь і бацька Станіславы напружана маўчалі, калі раптам на сходах зьявілася яна. Як часта ён думаў пра яе! У той момант Стася была такая прыгожая. Яе доўгая блакітная сукня падаўжала самавітую і зграбную постаць. Залацістыя, як промні летняга сонца, доўгія валасы, заплеченыя ў касу, спускаліся на плячо і грудзі. Яе высокая і тонкая шыя была закрытая белымі карункамі, якімі быў аблямаваны верх яе сукні. Вочы, як нябесны блакіт і бяздоннае мора, глядзелі так, што, здавалася, і найлепшы плывец не ўратаваўся б у іх віры.

Кастусю ўзгадалася іх знаёмства. Месяц таму, калі ўжо зелянела трава і прырода дыхала позьнекрасавіцкім цяплом, а птушкі пераліваліся на ўсе галасы, Паклонскі ішоў ля яе дому. Стася са сваёй служанкай падыходзіла да дзвярэй. На сваю прыгожую чырвоную сукню яна накінула невялікую лёгкую казыяку¹⁵, аздобленую каля плячэй. Панна выглядала так цудоўна, што ён адразу спыніўся ўражаны яе хараством. Такая вытанчаная, такая дасканалая і не такая, як астатнія, ён гэта заўважыў адразу. Раптам іх позіркі сустрэліся. Літаральна момант яны ўважліва глядзелі адно на аднаго. У руках паненкі быў невялікі кошык, які нечакана высьлізнуў, і на зямлю выкацілася некалькі смажняў¹⁶. Кастусь, не пасьпяваючы падумаць, наўпрост кінуўся пад ногі паненцы і падняў кошык, на ляту зьбіраючы смажні.

— Усе ў брудзе, — усміхаючыся, сказаў ён. — Што пані будзе з гэтым рабіць?

У адказ на гэта незнаёмка пераліўна засьмяялася, але тут жа схамянулася і, засаромеўшыся, адвяла свае прыгожыя вочы ад Паклонскага.

— Вітаю шаноўную пані, да вашых паслугаў ротмістар войска Вялікага Княства Літоўскага Канстанцін Паклонскі, — адрапартаваў ён.

¹⁵ Казыяка — від плашча.

¹⁶ Смажань — круглы запечаны піражок з тварогам.

У адказ панна-незнаёмка зноў ціха ўсміхнулася, а служанка з недаверам паглядзела на Паклонскага. Кастусь жа неспадзявана для сябе адчуў зьбянтэжанасьць.

— Прабачце, пані, чаму вы сьмеяцеся?

Не перастаючы ўсміхацца, незнаёмка з яўнай зацікаўленасьцю ў вачах адказала:

— Ты не бянтэжся, пан, проста гэта было нечакана для мяне. Я Стася, Станіслава Зяновіч.

— Вельмі рады, паненка, — адказаў Паклонскі, і абодва, крыху сумеўшыся, апусьцілі вочы.

Убачыўшы гэта, служанка замітусілася і падштурхнула сваю пані да дзвярэй.

— Пан Ян чакае, — выпаліла яна, — хадземце, пані!

Стася яшчэ раз усміхнулася Паклонскаму і зьнікла ў браме разам са служанкай, якая пасьпела кінуць на яго недаверлівы позірк, поўны трывогі.

Пастаяўшы з хвіліну, задаволены Паклонскі пасьпяшаўся дадому. Сэрца было поўнае нейкім неверагодным пачуцьцём, здавалася, самі ногі несьлі яго па бруку, вядома ж, калюгі і гразь ён не заўважаў. Думкі блыталіся, а перад вачыма стаяў яе вобраз.

Пасьля гэтага Кастусь ужо мала пра што мог думаць. Дзе б ён ні быў, паўсюль у кожнай сустрэтай дзяўчыне ён бачыў вобраз васямнаццацігадовай Стасі Зяновіч. Ён паўсюдна шукаў сустрэчы з ёй, падпільноўваў яе. Стасі, трэба прызнаць, таксама спадабаўся гэты малады зух, і яна не хавалася ад яго. Паклонскі нават намаўляў яе сустрэцца, перадаўшы ліст праз свайго сябра Бушака, які мог прасьлізнуць у кожную дзірку.

Аднойчы на рынку, калі яна шпацыравала са сваёй служанкай, вернай старой Вальжынай, на іх наляцеў нейкі нахабнік, што штурхануў маладую Зянавічанку і хутка зьнік. Але калі Стася, прыйшоўшы дадому, паглядзела ў кошык, які заўсёды любіла насіць з сабою, то ўбачыла там ліст. З неразуменьнем паглядзеўшы наўкола, яна асьцярожна дастала скрутак. Адкуль ён? Хто яго перадаў? А можа, гэта ня ёй? А можа, гэта памылка? Але цікаўнасьць узяла верх. Дзяўчына зламала пячатку, разгарнула ліст і пачала чытаць:

«Ласкавая панна Станіслава, ня мог не напісаць табе ліст. Маю адвагу спадзявацца, што памятаеш мяне і тыя смажні, што высьлізнулі з твайго кошыка. Прайшоў час, але не магу забыць тваё аблічча. Думкі мае пра цябе адну, і няма для мяне лепшага, чым бачыць цябе, панна. Калі маю ласку ў тваіх вачах, калі не адкінеш ты маёй прапановы, то з надзеяй чакаю цябе заўтра на абедзе ля Алейнай брамы.

Будзь прывітана, панна Станіслава! Твой да веку слуга, Кастусь Паклонскі».

Па прачытаньні гэтага ліста ў юнай Зянавічанкі захапіла дых. Яна адразу ж узгадала маладога ротмістра, які прыйшоўся ёй па сэрцы. Яна відавочна вагалася. Баючыся, каб ліст не пабачыў бацька, яна кінула яго ў камін, але ў галаве добра адбілася: «Заўтра, Алейная брама, па абедзе... Я толькі ўбачу яго і паразмаўляю, я толькі паразмаўляю», — пераконвала сябе панна Станіслава. Прыняўшы такое рашэньне, яна відавочна супакоілася, нібыта вялікі цяжар зваліўся з яе плячэй. Хоць у глыбіні душы заставаўся голас, які падказваў, што такая патаемная сустрэча будзе не зусім дарэчнай, а калі прызнацца шчыра, то і не зусім прыстойнай. Станіслава пачала маліцца: «Вялікі Госпад, слава Табе і хвала! Творца ўсёй зямлі і ўсяго сусьвету, дай разуменьня волі Тваёй, мой Збаўца і адзіны Валадар». Яна некалькі разоў адгортвала Біблію, але было зразумела, што думкі блытаюцца і яна ня можа засяродзіцца на Сьвятым Пісаньні.

І яны спаткаліся. За некалькі хвілінаў размовы Паклонскі канчаткова зразумеў, што ён хоча быць толькі з ёй, нягледзячы на тое, што Станіслава гаварыла з ім строга і недаступна. Гэта была іншая дзяўчына, чым ён думаў спачатку. У нейкі момант у Кастуся склалася ўражаньне, што яна занадта цікавіцца яго верай і рэлігійнымі поглядамі. Але гэта яго ня надта зьбянтэжыла, бо ён ведаў, наколькі важная вера для Стасі. І тут, нечакана для самога сябе, малады рыцар цвёрда вырашыў прасіць рукі Станіславы ў яе бацькі.

І вось, прыйшоўшы ў дом да Яна Зяновіча сам, не пасылаючы сватоў, прыхапіўшы ўсю сваю кампанію, Паклонскі стаяў перад яе бацькам, слухаў яго, і тут зноў пабачыў Станіславу.

Яна выйшла і моўчкі стрымана паглядзела на Кастуся. На хвілінку яму здалося, што вось зараз яна скажа нешта, каб абараніць яго перад бацькам, але гэтага не адбылося. Яны паглядзелі адно аднаму ў вочы, і Кастусь зразумеў, што нешта ён зрабіў ня так. Зяновіч таксама паглядзеў на дачку, якая, павярнуўшыся, пайшла ў свой пакой, і зноў зьвярнуўся да няўдалага жаніха. Ён прамаўляў цвёрда і проста:

— Пан Кастусь, ты слаўны рыцар, але тое, што ты робіш цяпер, зьневажае Бога. Твае гулянкі і прыгоды кажуць толькі пра адно — ты ня ставішся да Богага Слова сур'ёзна. А калі так, то як жа ты будзеш сур'ёзна ставіцца да шлюбу, да жонкі, да дзяцей...

З гэтымі словамі пан Зяновіч выйшаў з пакою, гэтым самым прапаноўваючы і Паклонскаму зрабіць тое ж. Пахолак адчыніў дзьверы

Кастусю і ягонай кампаніі. Паклонскі, які ўжо ўнутрана дакараў сябе за гэту авантуру, раптам адчуў сябе пакрыўджаным і зняважаным перад сябрамі. Рэзка павярнуўшыся, ён вылецеў з дому, нібы куля. Розум ня мог супраціўляцца гневу, які цалкам завалодаў істотай маладога шляхціца.

— Не хвалойся, Кастусь, горка рэдзька, ды ядуць, ліха замужам, ды ідуць, — спрабаваў жартаваць дзядзька Рудніцкі, які ледзь пасьпяваў за хуткімі крокамі Паклонскага. — Будзе і на нашай вуліцы сьвята, — суцяшаў ён.

— Не бядуй, пан ротмістар, — падтрымаў Рудніцкага Ілья Бушак, — будзе яна тваёю, гэта кажу табе я, Ілья Бушак, я хоць і не сьвяты, але пракаваць умею.

Паклонскі хутка ўскочыў на каня і паглядзеў на тое вакно, дзе быў пакой Стасі.

— Нас абразілі, паны-браты, але справа яшчэ ня скончана, наперад!

З гэтымі словамі ён яшчэ раз зірнуў у вокны Зяновічаў і, ударыўшы шпорами каня, рэзка вылецеў за вароты. За ім пасьпяшаліся ўсе астатнія.

Ян Зяновіч, які глядзеў на коньнікаў, што імкліва пакідалі двор ягонага дому, быў чалавекам досыць разважлівым і разумным. Усе ведалі яго шчодрое і адкрытае сэрца. Разам з тым, ён меў вельмі глыбокія перакананьні і строгія жыцьцёвыя прынцыпы, ад якіх стараўся не адступаць ніколі.

Зяновічы былі пратэстантамі ў чацьвёртым пакаленьні. Пра гэта Кастусь даведаўся амаль адразу пасля сустрэчы са Стасяй. Ён бачыў яе каля Магілёўскага кальвінскага збору. Збор быў невялікі, як і сама парафія, няшмат эвангельскіх хрысьціянаў было ў Магілёве. І Зяновічы былі аднымі з гэтых людзей. Гэта стварала пэўную перашкоду, але не непераадольную. У той час паміж праваслаўнымі і эвангелікамі было сяброўства. Нават вялікі гетман Януш Радзівіл, галоўны заступнік пратэстантаў у Вялікім Княстве Літоўскім, сам кальвініст, быў жанаты з праваслаўнай Марыяй Лупул, дачкой малдаўскага гаспадара. І дысыдэнты — гэта значыць пратэстанты - і дызуніты – гэта значыць праваслаўныя, як іх тады называлі каталікі, былі ў той час саюзнікамі, пакрыўджанымі езуітамі і ўладай. Дзяржаўнай царквой у Польшчы і Вялікім Княстве Літоўскім ад Жыгімонта III Вазы было каталіцтва. Каталіком быў і цяперашні кароль і вялікі князь Ян Казімер Ваза, а таксама большасьць магнатаў і дыгнітараў¹⁷. Пратэстанты і праваслаўныя ўціскаліся. Таму Кастусь не асабліва бедаваў пра канфэсійную розьніцу. Пана ротмістра больш непакоіла тое, што бацька Стасі лічыў яго, абаронцу веры і Бацькаўшчыны, бязбожнікам, які не шануе Сьвятое Пісаньне. Гэта выглядала

¹⁷Дыгнітары — вышэйшыя саноўнікі ў ВКЛ.

на прыдзірку, каб разлучыць іх са Стасяй. Выйсьце ён бачыў толькі адно — праславіцца на вайне. Героям даруецца многае...

Адарваўшыся ад гэтых думак і ўспамінаў, Паклонскі зноў паглядзеў у вакно. Перад яго адкрывалася панарама гораду, дзе ён нарадзіўся. Зьлева на высачэзным узгорку промні сонца яшчэ крыху асьвятлялі палац і велічэзную пяціярусную Дольную вежу, што ня так даўно была адбудаваная пасья пажару. Налева ад яе ішлі моцныя земляныя валы і гародні¹⁸, па якіх бегалі перад вечаровай вартай жаўнеры мясцовага гарнізону. Жаўнеры завіхаліся, а сьцены моўчкі пазіралі на хуткапынную Дубравенку, што тут жа каля замкавай стромкасыці аддавала ўсе свае воды бацьку Дняпру. Зьлева ад замку з яго пяцьцю высокімі вежамі знаходзіўся Стары горад — можа нават большы гонар магілёўцаў, чым палац. Стары горад меў шэраг каменных вежаў — рэдкасьць на той час ва ўсходняй Літве. Нібы волаты, стаялі Алейная, Ветраная, Шклоўская і Малая Дубравенская вежы. Былі тут і апошнія вынаходніцтвы фартыфікацыі — бастыёны і валы, агорнутыя ўнізе невялікай каменнай сьцяной. Вакол Старога гораду раскінуліся пасады, якія мелі свае ўмацаваньні. Такія цьвержы мала дзе можна было сустрэць у Вялікім Княстве Літоўскім. О Магілёў, колькі ты перажыў і колькі яшчэ перажывеш, пэўна, толькі Госпаду вядома! Магілёў — горад-ключ да Падняпроўя. Нездарма ж ня так даўно гэты горад быў уроўнены ў правах са сталічнай Вільняй. Нездарма ж тут было столькі заможных купцоў, якія гандлявалі ледзь не з усім сьветам. Нездарма ж замежныя госьці захапляліся Магілёвам, цудоўнымі фарбамі малюючы яго вобраз у сваіх справаздачах.

Магілёў хутка рос, хутка набіраў моц. Зараз жа зьнешне спакойны горад віраваў, нібыта кацёл, які вось-вось выбухне. Усё пачалося яшчэ з паўстаньняў мясцовай галоты, якую прыціснуў магістрат і дзяржаўныя ўлады. Ну а затым быў вядомы выпадак з недапусканьнем у горад Язафата Кунцэвіча, полацкага вуніацкага біскупа, які намагаўся перавесці гэтае апірышча праваслаўя ў грэка-каталіцкую вунію. Забраць усе праваслаўныя храмы ды перадаць іх вуніятам. За гэта гараджанам прыйшлося нясоладка. Грэка-каталікоў успрымалі тут як каталікоў і таму не хацелі дапускаць у горад. Уся ўсходняя Літва памятала, як праваслаўную веру абвясцілі па-за законам. Вядома, былы вялікі князь і кароль Уладзіслаў Ваза адрадіў адзіную ў Вялікім Княстве Магілёўскую праваслаўную япархію, але крыўда ў праваслаўных засталася, бо на справе і ўціскі засталіся.

Тут, у Магілёве, усе падзяліліся: хто быў за караля і каталікоў, хто за вялікага гетмана Януша Радзівіла і за Рэфармацыю. Самая ж вялікая частка, у асноўным месцічы і гарадзкая галота, была за тое, каб у надыходзячай вайне

¹⁸ Гародня — драўляная частка фартыфікацыйных умацаваньняў. Складалася са зрубных канструкцый якія ўнутры часьцей за ўсё засыпаліся зямлёй. Над гароднямі знаходзіліся баявыя галерэі.

з Масковіяй (а пра яе чуткі хадзілі даўно) падтрымаць маскоўскага цара, ці, прынамсі, украінскага гетмана Багдана Хмяльніцкага. Бо і той, і гэты абвяшчалі сябе абаронцамі праваслаўя, што было вельмі важна для гэтага гораду. Да апошніх адносіў сябе і Паклонскі, які чакаў справядлівасці для парушанай праваслаўнай веры. Сам ён ня часта наведваў храм, але традыцыя для яго была непараўнальна больш важнай за царкву.

У той час і цар, і ўкраінскія казакі засылалі ў Магілёў так званыя «пралесныя» лісты, каб на выпадак вайны мець сваіх людзей у горадзе. Як відаць, адзін з такіх лістоў атрымаў і Паклонскі, пра якога раптам узгадаў генэральны пісар Запароскага войска. Пра погляды Паклонскага, як калісьці і яго бацькі, добра ведалі ў Магілёве. Сярод шляхты абмяркоўваліся мажлівыя варыянты развіцця падзеяў, часта ў такіх абмеркаваньнях мог удзельнічаць і Кастусь. Настаўлены дальнабачным Выгоўскім на патрэбны для пісара лад, Кастусь нярэдка адстойваў пазыцыю тых, хто падтрымліваў казакоў і цара. Пры належнай дыспазыцыі Паклонскі мог згуртаваць вакол сябе пэўную частку аднадумцаў, а гэта было вельмі каштоўна ў будучай вялікай вайне.

Кастусь моўчкі глядзеў, як сонца пачынала заходзіць за Дняпро. У яго промнях купаліся воды магутнай ракі, на гэтых хвалях ля мясцовай прыстані гойдаліся невялікія чаўны і рыбацкія лодкі, баркі з купецкім таварам. Хвалі павольна плылі на поўдзень, ва Ўкраіну. Ён ужо ведаў, што будзе рабіць. Ён паедзе да Выгоўскага і, калі будзе Божая воля, праславіць сваё імя, абараняючы праваслаўную веру, магчыма, здабудзе і грошы, і становішча. Ён пакажа бацьку Стасі, чаго ён варты! І абавязкова ажэніцца са сваёй каханай. У яго ёсць шанец.

Прачнуўшыся на наступны дзень, Паклонскі адразу ж загадаў зьбірацца. Узяўшы з сабой Рудніцкага, братоў Хамутоўскіх і Бушака, а таксама пахолкаў, ён хацеў выехаць як мага раней, каб лішнія вочы ня бачылі іх ад'езду. І вось чатырнаццаць чалавек разам з пасланцом Выгоўскага выправіліся ў Чыгірын.

Па дарозе да Быхаўскай брамы на вочы Паклонскаму і астатнім патрапілася гандлярка, якая стаяла ля дарогі недалёка ад брамы са сваім таварам. Кастусь так бы і праехаў міма яе, але раптоўна да яе падбеглі два жаўнеры і загадалі зьбіраць піражкі, раскладзеныя для продажу, кажучы, што тут гандляваць не дазволена. Паводзілі сябе жаўнеры нахабна. І раптам гандлярка загаласіла на ўсю вуліцу:

— Ратуйце, людзі, рабуюць праваслаўную, апошняе забіраюць, вой, людцы добрыя, ратуйце!

У гэты момант жаўнеры пачалі забіраць у яе піражкі, не зважаючы на крыкі. Кастусь пры слове «праваслаўную» адразу спыніў каня і выхапіў сваю карабэлю, саскочыў з каня і пабег да жаўнераў.

— Кастусь, — крыкнуў яму наўздагон Рудніцкі. Але Паклонскі ўжо ня чуў перасьцярогаў дзядзькі Міхала. Пасланец Выгоўскага Бутак застаўся на месцы і назіраў за тым, што мае адбыцца.

Паклонскі імгненна падбег да гандляркі і жаўнераў:

— Гэй, — крыкнуў ён, — паны! Пэўна, вы ўзялі не сваё, трэба вярнуць.

— А ты б, пан, ехаў сваёй дарогай і ня лез не ў свае справы, — адказаў яму адзін з жаўнераў, кладучы тым часам піражок сабе ў рот.

— Э, паны, няправільна робіце. Ану, не марудзячы, вярніце тавар і папрасіце прабачэньня. Тады мо і адпушчу вас жывымі, — сказаў Паклонскі, ласкава пагладжваючы лязо сваёй шаблі.

— Ды ты, пан, зусім звар'яцеў, мы жаўнеры замкавай варты, мы маем загад не дапускаць гандлю ля брамаў! Як ты сьмееш падымаць на нас руку?! Зараз мы табе пакажам, з кім маеш справу! — выпаліў адзін жаўнер, дастаючы шаблю.

Гандлярка застыла ад нечаканасьці, што за яе заступіўся нейкі шляхціц. Рэдкія мінакі таксама спынілі сваю хаду. Паклонскі расшпіліў свой сіні гермак, з якога праглядала белая кашуля, і стаў у баявую пазыцыю:

— Ну цяпер трымайцеся, я вас папярэджваў! — крыкнуў Паклонскі і кінуўся на жаўнера, які ўжо быў дастаўшы шаблю. Некалькі разоў праціўнік парыраваў выпады Кастуся, але ў майстэрстве фэхтаваньня ён яўна саступаў пану ротмістру. Паклонскі нанёс удар па кірасе гэтага пяхотніка, але не прабіў. І вось праз імгненьне, вылучыўшы момант, ён паласнуў жаўнера па галаве. Той адразу ж упаў ніцма як падкошаны. На бруку зьявілася кроў.

— Ніцма ўпаў, — прамільгнула ў галаве Паклонскага. Другі жаўнер нават не спрабаваў скрыжаваць шаблі з Кастусём і, кінуўшы піражкі, з усёй моцы даў лататы. Паклонскі трохі перавёўшы дых, глянуў на раскіданыя навокал піражкі. Ён не любіў несправядлівасьці і не любіў, калі каго-небудзь крыўдзілі ні за што. Такая ўжо натура была ў гэтага чалавека. Гандлярка тым часам кінулася зьбіраць ацалелыя піражкі, з недаверам і асьцярогай гледзячы на свайго мсьціўцу. Нейкая жанчына кінулася да нерухомага цела жаўнера, нязграбна спрабуючы яго ўзьняць.

— Больш не пакрыўдзяць, — змрочна ўсьміхнуўся Паклонскі і моўчкі падаўся да каня.

— Выдатна, рыцар-абаронца слабых і бяздольных! — папляскаў у далоні Бутак, гледзячы на Паклонскага.

— Трэба ехаць, пакуль не з’явілася рота пяхоты. За дурной галавой і нагам неспакой, — прысьпешваў з яўным хваляваньнем у голасе Рудніцкі. — Трэба ж было сваю натуру паказаць, ну ехаў бы і ехаў далей, ці блізкі сьвет да Чыгірына!

Браты Хамутоўскія і Бушак ня вымавілі ні слова. Усе разумелі, што гэта значыць. Разумеў гэта і Паклонскі. Забіць або моцна параніць жаўнера з замкавага гарнізону азначала, што яго будуць шукаць. Атрымалася, што ён праз сваю гарачнасьць асудзіў сябе на выгнаньне. І калі раней Кастусь яшчэ мог сумнявацца, дык гэтая падзея не пакінула яму ніякага выбару. Ён павінен ехаць у Чыгірын. Зараз яму трэба было бегчы.

Паклонскі сеў на каня і павярнуўся да Рудніцкага:

— Цяпер у мяне няма выбару, дзядзька Міхал, цяпер я выгнанец, баніт¹⁹, мяне будуць шукаць. Ну што ж, на Чыгірын. Няхай Госпад вядзе! Прышпорыўшы коней, увесь аршак выехаў за Быхаўскую браму, кіруючыся ў бок Украіны. Наперадзе іх чакала шмат чаго, і пэўна, ротмістар Паклонскі нават не ўяўляў сабе, як зьменіцца яго жыцьцё і жыцьцё ягоных сяброў у выніку гэтай вандроўкі.

¹⁹ Баніт — чалавек, які зьдзейсніў злачынства і быў пазбаўлены права і/ці магчымасьці пражываньня на тэрыторыі дзяржавы.